

Ahmed Hadžirović

ZNAČAJNIJA OBILJEŽJA PRIVREDNE I SOCIJALNE STRUKTURE U BOSNI I HERCEGOVINI 1931.- 1941.

Od privredno aktivnog stanovništva Bosne i Hercegovine sredinom međuratnog razdoblja naše novije historije, to jest prema popisu stanovništva 1931. godine, 84,1 % bilo je zaposleno u poljoprivredi, dok je na selu živjelo 84,45 % od ukupnog broja stanovnika. Socijalno-ekonomski položaj bosansko-hercegovačkog sela proizlazio je pretežnim dijelom iz naslijeđene demografske i privredne strukture, a on je istovremeno, uz ostale relevantne faktore, bio i čvrst okvir koji je ograničavao mogućnosti za bilo kakav dinamičniji razvoj između dva svjetska rata.

Prirodni priraštaj stanovništva u ovom razdoblju u Bosni i Hercegovini je među najvećim u bivšoj Jugoslaviji i između 1931. i 1941. godine iznosio je 20 promila i bio gotovo dva puta veći nego u Sloveniji. Godišnji priraštaj u apsolutnom broju iznosio je 52.889 novih stanovnika.

Na bazi popisa iz 1931. godine izračunata starosna struktura stanovništva pokazuje da je ono u Bosni i Hercegovini veoma mlado, jer u ukupnom stanovništvu starosne kategorije od 20 godina učestvuju sa 50 %. Prosječna starost stanovnika Bosne i Hercegovine 1931. godine iznosila je 19 godina (u Sloveniji ona je istovremeno iznosila 29 godina). To je vjerovatno proizilazilo iz toga što je Prvi svjetski rat umanjio stanovništvo Bosne i Hercegovine za oko 360.000 lica odnosno za 16 %.

U ekonomskom smislu tako "mlado" stanovništvo predstavljalo je ogromno neproizvodno opterećenje za nacionalni dohodak. Naime, bila su potrebna velika odvajanja od društvenog proizvoda za izdržavanje i obuku djece i omladine sve dok ne uzrastu i uključe se u radni dio stanovništva. Ako se takva sredstva ne mogu izdvajati u potrebnim količinama, kao što je to bio slučaj u Bosni i Hercegovini između dva rata, onda je stanovništvo osuđeno na zaostajanje u fizičkom razvoju, neprosvjedenosti i masovno ostajanje bez bilo kakve osposobljenosti za proizvodni rad.

Nisko učešće starosne grupe od 60 godina života i dalje u ukupnom broju stanovnika govori o prosječnom kratkom životnom vijeku u Bosni i Hercegovini. Prosječno trajanje života u Bosni i Hercegovini iznosilo je 42,66 godina, u Jugoslaviji 50,89, a u Sloveniji 55,32 godine. U prosjeku Slovenac je duže živio 12,66 godina od stanovnika Bosne i Hercegovine.

U Bosni i Hercegovini bilo je 1931. godine 398.219 domaćinstava a na jedno domaćinstvo dolazilo je prosječno 5,9 članova. Agrarna reforma, ekonomsko raslojavanje na selu, a posebno intenzivna dioba kućnih zadruga djelovali su na usitnjavanju posjeda, pa i na smanjivanje broja članova domaćinstva.

Struktura stanovništva Bosne i Hercegovine prema zanimanju izgledala je 1931. godine ovako: 854.747 stanovnika ili 84,1 % živjelo je od poljoprivrede, šumarstva i ribolova, 68.236 ili 6,7 % od industrije, rudarstva i zanatstva, 31.966 ili 3,1 % od trgovine, kredita i prometa, 36.452 ili 3,6 % je bilo zaposleno u javnim službama, slobodnim zanimanjima i vojsci i 25.357 ili 2,5 % se bavilo ostalim zanimanjima.

Stanje zaposlenosti po glavnim zanimanjima u Bosni i Hercegovini, upoređeno sa tadašnjim jugoslavenskim prosjekom, pokazuje da je ekonomska struktura stanovništva u Bosni i Hercegovini bila veoma nepovoljna, što ukazuje na njenu opštu zaostalost u jugoslavenskom okviru. U Bosni i Hercegovini je bio daleko veći broj zaposlenih u poljoprivredi nego u bilo kojoj drugoj jugoslavenskoj zemlji. S druge strane, postotak stanovništva zaposlenog u industriji je manji nego u ostalim jugoslavenskim zemljama. Isto stanje je u trgovini, kreditu i slobodnim zanimanjima. U Sloveniji je postotak stanovništva zaposlenog u industriji bio 3,5 puta veći nego u Bosni i Hercegovini. Upravo ovakva privredna struktura nije omogućavala da se nova radna snaga iz visokog prirodnog priraštaja racionalno angažira. Najveći dio novog stanovništva nije mogao da nađe zaposlenje izvan poljoprivrede, a ostajanje u ovoj privrednoj oblasti značilo je prostu nagonску borbu za goli život. Tako se stvarao višak agrarnog stanovništva koji je iz godine u godinu rastao i činio stanovništvo Bosne i Hercegovine u cjelini siromašnjim.

Poraznu sliku Bosne i Hercegovine pružaju njene prosvjetne prilike. Među rijetkim zemljama u Evropi, prema popisu iz 1931. godine, Bosna i Hercegovina je imala 72,9 % nepismenih (računajući stanovništvo od 10 godina starosti pa nadalje). U ovaj broj "nepismenih" uključen je i najveći broj muslimanskog stanovništva, koje je tu svrstavano iako je u Bosni i Hercegovini preko 80 % muslimanske djece prispjele za školu pohađalo mektebe gdje je učilo čitati i pisati arapskim pismom. Mnogi od ovih "nepismenih" su koristeći arapsko pismo i bosanski jezik korenspondirali međusobno, a ne baš suviše rijetki čak stvarali i književna djela služeći se arapskim pismom i našim jezikom. Situaciju još bolje odlikava prikaz nepismenih po srezovima. U tri petine svih srezova procenat nepismenih je veći od prosjeka zemlje. U nekim srezovima iznosio je 85 % i

preko toga (Duvno, Cazin, Vlasenica, a u srezu Prozor čak 86 %). Nepismenost u Bosni i Hercegovini bila je veća za 21,4 % od jugoslavenskog prosjeka.

Osnovne škole u Bosni i Hercegovini pohađalo je 39 % od ukupnog broja pripjele djece za školovanje. Na jednu osnovnu školu dolazilo je 2.004 stanovnika, a u pojedinim srezovima kao što je Kladanj, preko 7.000 stanovnika. U dravskoj i savskoj banovini koje su po površini približno iste Bosni i Hercegovini, bilo je 3 puta više osnovnih škola.

U Bosni i Hercegovini bilo je 63 srednje škole (stanje 1936/37). Na jednu školu dolazilo je 36.882 stanovnika, pa je i u ovom slučaju Bosni i Hercegovini pripadalo posljednje mjesto u Jugoslaviji. U tom pogledu stanje u Sloveniji je bilo 5 puta povoljnije nego u Bosni i Hercegovini. Teritorijalni razmještaj škola još je više pogoršavao problem školovanja srednjeg kadra. U šest gradova: Sarajevo, Banja Luka, Tuzla, Travnik, Mostar i Bihać bilo je koncentrisano 3/4 svih srednjih škola.

Siromaštvo i neprosvijećenost, primitivizam, nehigijenski uslovi stanovanja, praznovjerje, nedovoljna i većini nedostupna zdravstvena zaštita - sve je to činilo da su zdravstvene prilike stanovništva Bosne i Hercegovine u ovom razdoblju bile izrazito teške. U Vrbaskoj banovini i u bosanskim srezovima Drinske banovine 1931. godine smrtnost djece od šarlaha, velikog kašlja i difterije bila je 10 puta veća nego u Sloveniji, a u 1934. godini čak 34 puta veća.

Veoma ilustrativan podatak o zdravlju naroda iz tog doba u Bosni i Hercegovini jeste i taj da su u pojedinim srezovima regrutne komisije proglašavale nesposobnim za vojnu dužnost i do 50 % mladića dospelih za vojsku.

U poljoprivrednoj proizvodnji u Bosni i Hercegovini osobito je bio naglašen prirodni faktor. On ne samo da je odlučivao o uspjehu u poljoprivredi, nego presudno utiče na način i vrstu proizvodnje. Svakako, da je taj uticaj prirodnog faktora na poljoprivrednu proizvodnju to presudniji što je tehnika obrade zemlje primitivnija, a ta uslovljenost u Bosni i Hercegovini bila je veoma naglašena.

Faktor veličine površine zemlje kao uslova poljoprivredne proizvodnje dolazi do punog izražaja ako se stavi u odnos prema broju stanovnika. Na 100 hektara oraničnih površina u Jugoslaviji je dolazilo 192 stanovnika, što ju je svrstavalo na jedno od posljednjih mjesta u Evropi. U Bosni i Hercegovini stanje u tom pogledu bilo je još nepovoljnije i iznosilo je 1931. godine 210 lica na 100 hektara oranica.

Struktura sjetvenih površina u Bosni i Hercegovini je takođe nepovoljnija od jugoslavenskog prosjeka, jer je u njoj 74,7 % svih oraničnih površina bilo zasijano žitaricama. Poznato je da oranice Bosne i Hercegovine, izuzev ravničarskog dijela, ni po kvalitetu ni po konfiguraciji nisu podesne za gajenje žita. Za ovo je presudan prosti prirodni nagon da se najprije osigura hrana za ishranu čovjeka.

Od svih žita koja su gajena u Bosni i Hercegovini i po zasijanim površinama i po prinosima na prvo mjesto je dolazio kukuruz. U izrazito nerodnim godinama, kada bi podbacio rod kukuruza, a takve su bile 1932, 1933, 1935 i 1939, čitavi krajevi Bosne i Hercegovine bili su osuđeni na gladovanje. U uslovima prosječnog prinosa kukuruza u Bosni i Hercegovini za 10 godina (1929- 1939.) od 12,5 metričkih centi po jednom hektaru i uz prosječnu cijenu kukuruza za 1929 - 1935. godinu jedan poljoprivrednik ostvarivao bi sa jednog hektara zemljišta zasijanog kukuruzom 1988 dinara prihoda.

Proizvodnja svih žitarica iznosila je u Bosni i Hercegovini u razdoblju 1929 - 1939. godini prosječno godišnje 300 kg po jednom stanovniku. Od tih 300 kilograma žita trebalo je izdvojiti na sjeme 100 kilograma, a za ishranu stoke prosječno godišnje 50 kg. Ostatak po 150 kg po jednom stanovniku ili 0,41 kg dnevno nije bilo dovoljno, jer su cerealije činile osnovni dio hrane našeg čovjeka (prema izvjesnim proračunima u to vrijeme u kaloričnoj vrijednosti dnevne ishrane u Bosni i Hercegovini žitarice su učestvovala sa oko 70 %).

Karakterističan je primjer da je Bosna i Hercegovina zaostajala za Slovenijom po oraničnim površinama na kojima je gajen krompir 6 puta, a po prinosu krompira po jednom stanovniku četiri puta.

Za stočarstvo Bosne i Hercegovine zanimljiv je podatak da je 1931. godine ona imala najveći stočni fond u Jugoslaviji. Na sto stanovnika 1931. godine dolazilo je u Bosni i Hercegovini 160 grla stoke, u Jugoslaviji 135 grla, a u Sloveniji 65 grla. Međutim, ekonomski efekat stočarstva može se iskazati i kroz proizvodnju stočne hrane, jer je to indikator kvaliteta stočarstva. U Sloveniji je 1931. godine bilo nešto oko 3 puta manje stoke nego u Bosni i Hercegovini, a pri tome je proizvodila 2 puta više stočne hrane nego Bosna i Hercegovina.

Na siromašno i primitivno bosanskohercegovačko selo već 1926. godine okomila se agrarna kriza, koja se je 1929. godine pretvorila u opštu privrednu krizu koja je ovdje trajala sve do 1935. godine. Pad cijena poljoprivrednih proizvoda izazvao je u zaostaloj agrarnoj Bosni i Hercegovini daleko teže posljedice nego u razvijenijim krajevima Jugoslavije. Kriza je djelovala porazno na seljaka. Ona je još više oslabila njegovu i onako slabu kupovnu moć, povećala zaduženje i ubrzala proces njegovog ekonomskog propadanja. Posebno teško seljaka pogađaju makaze cijena. U periodu krize cijene poljoprivrednih proizvoda pale su najniže 1933. godine na 57,2 indeksna poena (1926. je sto), dok je najniži pad cijena industrijskih proizvoda iznosio 66,2 poena, međutim, za seljake su bile značajne cijene onih proizvoda koje oni kupuju i prodaju, a upravo su u cijenama tih proizvoda makaze bile otvorene šire na štetu poljoprivrede. Radi ilustracije navodimo nekoliko, iz velikog broja, primjera koji su bili upravo karakteristični za prilike u Bosni i Hercegovini: pred Prvi svjetski rat seljak je mogao za jedan kilogram ječma kupiti jedan kilogram soli, a 1935.

godine morao je da dade 3 kilograma ječma za jedan kilogram soli; pred Prvi svjetski rat mogao je za jedan kilogram ječma kupiti 2 paketa šibica, a 20 godina kasnije za 2 paketa šibica morao je dati 20 kilograma ječma; kilogram klinaca (eksera) dostigao je 1935. godine cijenu jednog kilograma vune; prije Prvog svjetskog rata za jednu ovcu seljak je mogao kupiti 50 metara pamučnog platna (beza), a 1935. godine za tu količinu platna morao je dati četiri ovce.

Još teža situacija bila je kada je seljak svojim proizvodima na tržištu plaćao trgovačku robu. Na bosanskohercegovačkom selu, gdje je bilo malo novca, pa zbog toga i promet skopčan sa poteškoćama, seljaci su se umjesto novčanog služili i naturalnim to jest i robnim kreditom. Često su za pozajmljeni novac ugovarali otplate u naturi ili radu. Ovi primitivni oblici kredita sadržavali su veoma teške forme iskorištavanja. Težinu lihvarskog karaktera ovakvog kredita ilustruje primjer seljaka iz bugojanskog polja. On je 1930. godine pozajmio 5.000 dinara da bi kupio par volova. Do 1932. na tu svotu platio je 2.000 dinara kamata. U međuvremenu kriza je oborila cijenu stoke. Seljak je volove tovio i 1933. godine prodao za 1.500 dinara. Ostalo mu je da još plati 3.500 dinara glavnice i kamate za treću godinu.

Na početak šestojanuarske diktature pada osnivanje Privilegovane agrarne banke kojom je režim želio da stekne podršku i povjerenje seljaka. Međutim, odmah se može reći da pomoć koju je ova banka pružila poljoprivredi, uzeta u cjelini, nije bila od većeg značaja. To se posebno odnosi na poljoprivredu Bosne i Hercegovine. Od ukupno odobrenog kreditnog volumena poljoprivrednicima 1930. godine na Dunavsku banovinu (Vojvodina i sjeverna Srbija) otpalo je 58,21 %, na Bosansku krajinu (Vrbaska banovina), 5,10, a na Drinsku banovinu (zapadna Srbija i istočna Bosna) 17,62 %. Gotovo ista regionalna podjela hipotekarnog kredita zadržava se sve do 1938. godine.

Seljake su teško teretile fiskalne dažbine. Osim državnog poreza, koji je iznosio čak i do 21,21 % od poljoprivrednog prihoda, seljake su teško teretile i gradske daće. Riječ je o gradskim posrednim porezima koje seljak plaća kada iznosi svoje proizvode na gradsku tržnicu. Ove gradske daće poprimile su karakter unutrašnjih carina, jer su njima stanovnici gradova prebacivali terete na selo. Razne vrste gradskih daća (trošarina, maltarina, kirija i slično) u Bosni i Hercegovini često su zahvatale i od 10 do 40 % seljakovih troškova.

Očit primjer državne nebrige za poljoprivredu ogleda se u iznosu državne pomoći za njeno unapređenje. U nedostatku podataka za cijelu Bosnu i Hercegovinu, odgovarajući podaci za Vrbasku banovinu mogu biti sasvim ilustrativni. Za razdoblje od 1930-1938. u budžetu ove banovine za poljoprivredu je bilo namijenjeno prosječno 13 % godišnjih novčanih sredstava. Pri tome treba napomenuti da je od toga jedna četvrtina sredstava bila namijenjena za lične izdatke službenika poljoprivrednog odjeljenja banske uprave.

Sredstva Ministarstva poljoprivrede za unapređenje poljoprivredne proizvodnje u Jugoslaviji bila su gotovo neznatna, a uz to su veoma neravnomjerno raspoređena po pojedinim krajevima. Pri takvoj diobi sredstava, kao po pravilu, dijelovi Bosne i Hercegovine uključeni u četiri banovine bili su uvijek zapostavljeni. Pretežan dio sredstava banovinskog budžeta u Drinskoj banovini za unapređenje ratarstva, a posebno voćarstva dodijeljivan je srezovima ove banovine koji su pripadali Srbiji. Savska banovina 1937 - 1938. godine unijela je u budžet 1,5 milion dinara za sjemenski fond, a te iste godine Vrbaska banovina za poboljšanje poljoprivredne proizvodnje mogla je da odobri svega 80.000 dinara. U budžetu ove banovine predviđeno je za održavanje zimskih tečajeva za poljoprivrednike za cijelu godinu 8.000 dinara; za štampanje popularnih poljoprivrednih izdanja 500 dinara; za suzbijanje biljnih štetočina za cijelu banovinu za godinu dana 20.000 dinara; u stavci za nabavku priplodnih grla, za pomoć stočnim zadrugama, banovinskim stočnim stanicama, za podizanje umjetnih livada, pašnjaka, djetelišta, bio je predviđen ukupan iznos od 30.000 dinara.

Takva agrarna politika u uslovima teške i dugotrajne ekonomske krize, upotpunjena iscrpljujućom poreskom politikom, ne samo da je konzervirala postojeću bijedu naroda i opštu zaostalost u Bosni i Hercegovini, nego ju je čak i pojačala. Kako je bijeda u Bosni i Hercegovini imala masovni karakter, vidi se i iz ovog primjera: Pravilnik za izvršenje Zakona o zdravstvenim opštinama predviđao je da svaka upravna opština koja ima preko 4.000 stanovnika treba da organizuje samostalnu zdravstvenu opštinu. Prema Pravilniku, bolesnik koji plaća ispod 200 dinara neposrednog poreza ne mora sam da plaća bolesničke troškove nego to čini njegova opština. U opštini Ključ, prema knjizi o porezovanju, od 1445 poreskih obveznika neposredni porez ispod 200 dinara plaćalo je 1.304 obveznika, a preko 200 dinara u čitavoj opštini svega 141 obveznik.

Iako ne raspoložemo podacima za cijelu Bosnu i Hercegovinu, nego samo za 13 srezova koji su pripadali Drinskoj banovini (Bijeljina, Visoko, Višegrad, Vlasenica, Žepče, Zenica, Zvornik, Kladanj, Rogatica, Sarajevo, Srebrenica, Tuzla i Čajniče), navešćemo nekoliko podataka iz ovog vremena koji upotpunjuju sliku o bosanskohercegovačkom selu i seljaštvu, te o njegovom položaju. U ovom dijelu Bosne i Hercegovine samo 2,86 % domaćinstava na selu hranilo se je samo pšeničnim hljebom, 45,82 % samo kukuruznim, 40,32 domaćinstava kuhalo je i pšenični i kukuruzni hljeb, a 11 % domaćinstava kuhalo je hljeb od ostalih žitarica (ječam, raž, proso, zob). Drugi pokazatelji životnog standarda seljaštva su kuće za stanovanje. U ovom dijelu Bosne i Hercegovine u godinama pred Drugi svjetski rat samo 3,62 % seoskih kuća zidano je od cigle, 24,93 % su pravljene od ćerpića, a čak 71,45 % su pravljene od slabijeg materijala (drvo, dizma, pruće, blato i sl.) Veoma su ilustrativni i podaci da 66,05 % seoskih domaćinstava u ovom dijelu Bosne i Hercegovine nije u kući imalo šporet, a čak 74,98 % nije imalo krevet za spavanje. Istovremeno, 63,33 % seoskih do-

maćinstava je moralo kupovati žito za ishranu, jer se svojim nije moglo prehraniti. Od ukupnog broja seoskih domaćinstava na ovom prostoru 42,98 % nemaju zapregu (konjsku, volovsku), 51,76 % ih nema plug, 99,82 % nema betonsko dubrište a 97,80 % nema higijenskih staja. Ovu sliku zaokružuju još dva podatka: na svakih 8.097 seoskih domaćinstava na ovom području dolazio je jedan traktor, a na svakih 8.900 domaćinstava jedna vršalica.

Karakteristične crte razvoja industrije u Jugoslaviji između dva rata u potpunosti se odnose i na Bosnu i Hercegovinu i to kako one opšte tako i one specifične za pojedine industrijske grane. Bosanskohercegovačka industrija je zajedno sa cjelokupnom privredom prolazila kroz sve faze razvoja uslovljene zbivanjima u privredi Jugoslavije, bogatstvom Bosne i Hercegovine, mogućnostima plasmana proizvoda, spoljno-političkim i drugim momentima.

U razvitku srodnih industrijskih grana postoje određene podudarnosti. Tako, na primjer, nekoliko grana industrije koje se pretežno bave proizvodnjom artikala ishrane (namirnice, ulje, piće, duhan) u ovom razdoblju uglavnom stagniraju ili se neznatno razvijaju, jer su u ranijem razdoblju podignuti kapaciteti koji uglavnom podmiruju potrebe domaćeg tržišta, a na ovu pojavu utiče i činjenica da je kupovna moć domaćih potrošača ograničena. S druge strane, tekstilna i kožarska industrija kao proizvođači roba koje predstavljaju takozvanu neelastičnu tražnju, odnosno roba čija je potrošnja neophodna svakom čovjeku, u ovom periodu bilježe veliki napredak, i u pogledu broja novih tvornica i u pogledu broja novih radnih mjesta i pogonskih kapaciteta. Objašnjenje ove pojave nalazi se u činjenici da je domaće tržište bilo sposobno da apsorbuje daleko veći broj proizvoda široke potrošnje kožarske i tekstilne industrije nego što su postojeći kapaciteti ovih industrija bili u mogućnosti da proizvedu. Strani proizvodi su zbog prilično velikih carinskih barijera imali neravnopravan položaj prema domaćim proizvodima pa im nisu ni mogli ozbiljnije konkurisati. Zbog kurentnosti proizvoda ove dvije industrijske grane su privlačile i strane investitore da ulažu u izgradnju novih tvornica tekstilne i kožarske struke. Sve do kraja ovog perioda ove industrijske grane su pokazivale tendenciju razvoja i napretka, a nisu ni iscrpile sve mogućnosti investiranja.

Slično tekstilnoj i kožarskoj industriji razvijale su se i još neke industrijske grane kao što su: prerada metala, industrija papira i industrija hemijskih proizvoda. Ne proizvedeći materijale namijenjene reprodukciji, a to se od ovih industrija moglo očekivati, nego naprotiv radeći na izradi proizvoda široke potrošnje, ove grane su bilježile vidan napredak. Nasuprot njima metalurgija kao bazna industrijska grana vrlo slabo se razvijala s obzirom na mogućnosti i potrebe. Izuzev proširenja željezare u Zenici 1938. godine (gruba pruga), u čitavom ovom razdoblju nije u ovoj grani ništa značajnije učinjeno. Drvna industrija je, iako je i u ranijem periodu predstavljala solidnu snagu, nastavila dalji razvoj.

Znatno je povećan broj preduzeća iako se uglavnom radi o izgradnji srednjih i malih tvornica, i to prvenstveno onih za izradu polufabrikata.

Ukupno uzevši, u Bosni i Hercegovini je od 1929. do kraja 1938. god. podignuto 45 novih tvornica u koje je uloženo 85,389.000 dinara. U ovim tvornicama je bio zaposlen 3.721 radnik, a pogonska snaga svih novopodignutih tvornica iznosila je 3.979 KS. Interesantno je da je u vrijeme ekonomske krize podignuto više tvornica (29) nego poslije njenog preovladavanja pa do kraja 1938. godine (16). U tvornice podignute kasnije u prosjeku su investirane veće sume kapitala. U bosanskohercegovačke tvornice između dva rata u prosjeku je investirano po 1,851.500 dinara, a jugoslavenski prosjek ulaganja po jednoj tvornici u isto vrijeme je iznosio 2,878.500 dinara. Investicije u Bosni i Hercegovini u ovom vremenu su upoređene sa onim do 1919. godine opale gotovo za polovinu, tako da Bosna i Hercegovina 1938. godine zauzima nezavidno mjesto u industriji Jugoslavije. Izraženo u procentima, u Bosni i Hercegovini je bilo samo 7 % jugoslavenskih tvornica sa 9,8 % cjelokupnog kapitala, 10,8 % instalirane pogonske energije i 10,4 % svih radnih mjesta.

Kada se govori o privredi jedne zemlje neophodno je govoriti i o trgovini, odnosno o uvozu i izvozu. Jugoslavenski izvoz glavnih proizvoda u godinama od 1926-1939. izražen u godišnjim prosjecima kretao se ovako: poljoprivredni proizvodi su u cijelom ovom razdoblju bili zastupljeni sa oko 23 % u cjelokupnom izvozu; stoka i stočni proizvodi 22 do 25 % drvna građa i drveni proizvodi sa 15 do 20 %, te rude sa oko 7 do 15 % Ove četiri privredne grane stalno su odnosile oko 77 % cjelokupnog jugoslavenskog izvoza, a na sve ostale je otpadalo oko 23 %.

Na privredu Jugoslavije veliki su uticaj imale sankcije Društva naroda protiv Italije. Jugoslavija je 1935. godine izvezla u Italiju robe u vrijednosti od 672 miliona dinara. Kada je počela primjenjivati sankcije 1936. godine izvezla je robe u vrijednosti od samo 137 miliona dinara. Posljedice primjenjivanja sankcija još su uočljivije kada se pogledaju podaci o trgovini drvetom i drvnim proizvodima za ove dvije godine. Italija kao veliki kupac jugoslavenskog drveta kupila je 1935. godine od Jugoslavije građe za 390 miliona, a 1936. godine za samo 38,5 miliona dinara.

Da bi privoljele Jugoslaviju da primjenjuje sankcije Društva naroda Engleska i Francuska su garantovale da će one pokriti sve gubitke koje bi Jugoslavija mogla imati od primjenjivanja sankcija. Smanjivanjem carine na neke jugoslavenske poljoprivredne proizvode Engleska je stvarno ublažila jugoslavenski gubitak za oko 100 miliona dinara. Ukupna kompenzatorska kupovina Engleske, Francuske i Čehoslovačke iznosila je manje od 25 % jugoslavenskog gubitka nastalog primjenom ove mjere protiv Italije. Na taj način je privreda Jugoslavije, neoporavljena od ekonomske krize, dobila još jedan snažan udarac. Sankcije su naročito teško pogodile neke industrijske grane.

odnosno neke dijelove zemlje. Među pogodnim krajevima bila je i Bosna i Hercegovina i njena najjača industrijska grana - drvna industrija. Najveći dio bosanskohercegovačkog izvoza drveta liferovan je baš u Italiju, a gubitak proistekao iz politike sankcija bosanskoj privredi nije nadoknađen ni na kakav način.

Industrijski razvitak Bosne i Hercegovine, pored opštih zajedničkih osobina sa razvitkom bivše cijele zemlje, ima i svoje karakteristike i specifičnosti. Jedna od njih je neravnomjeran razvitak pojedinih dijelova Bosne i Hercegovine. Uoči Drugog svjetskog rata, kao i ranije, najveći dio industrijskih preduzeća Bosne i Hercegovine skoncentrisan je u centralnom dijelu i Bosne, i to prvenstveno uz prugu Sarajevo - Doboj. Druga značajna karakteristika je to što su sva najveća industrijska preduzeća i rudnici u Bosni i Hercegovini u rukama države. Tako su željezare u Zenici i Varešu državne, rudnici uglja Breza, Zenica, Kakanj, Kreka i Ugljevik takođe, a isto tako i preduzeće za destilaciju drveta u Tesliću. Rudnici željezne rude u Ljubiji i Varešu, solane u Simin-Hanu i Kreki, najveće drvo-industrijsko preduzeće "Šipad" koje u Bosni ima više pogona, fabrike duhana, električne centrale i tako dalje. Ova se činjenica mora imati u vidu naročito kada se govori o položaju radnika u Bosni i Hercegovini i njihovoj borbi za poboljšanje ekonomskog položaja i sticanje drugih prava i sloboda. Na razvoj industrije u Bosni i Hercegovini imala je odraz i zapostavljenost ove zemlje u odnosu na druge dijelove Jugoslavije u pogledu ulaganja kapitala u postojeća preduzeća i u podizanje novih kapaciteta. Tako čak i onda kada je, na primjer, izgradnja neke tvornice u Bosni i Hercegovini zbog blizine ruda, šume ili zbog centralnog položaja u zemlji bila rentabilnija nego u ma kom drugom dijelu zemlje, ipak je svima davat prioritet u odnosu na Bosnu i Hercegovinu.

Srazmjerno prirodnom bogatstvu, cjelokupni privredni razvoj Bosne i Hercegovine ni izbliza nije bio onakav kakav se prema potencijalnim mogućnostima i socijalno-ekonomskim potrebama mogao očekivati. Taj razvitak je bio nedovoljan naročito u oblasti saobraćaja što je onda usporavalo i razvoj poljoprivrede i šumarstva. Čak kad se uzme u obzir da su se najjače industrijske grane (drvna industrija, rudarstvo, metalurgija i hemijska industrija) i razvijale i povećavale svoju proizvodnju, one su ipak u najvećem dijelu ostale na nivou proizvodnje sirovina i polufabrikata, a to nije sve ono što Bosna i Hercegovina može dati i što je po svojim potencijalima već tada trebalo da daje.

Privreda Bosne i Hercegovine, kao u ostalom i cijele Jugoslavije, imala je nekoliko etapa u kojima se osjećao napredak i prosperitet, i isto tako nekoliko kriznih perioda. Naročito je teška bila velika privredna kriza koja je odjednom imala kulminaciju u 1932. i 1933. godini. Posljedice krize po privredu Bosne i Hercegovine bile su vrlo teške. Tako je u 1932. godini likvidirano ili otišlo pod stečaj 130 preduzeća, 24 fabrike su stavljene van pogona, među njima i jedna od dviju visokih peći u Varešu. Broj mjesečnih protesta prešao je 60 hiljada, a preko

11.000 sudskih procesa vođeno je te godine zbog neplaćenih dugova. U njoj je stavljeno van pogona 60 % gatera i 80 % takozvanih venecijanera. Cijene jelovoj rezanoj građi su sa 580 dinara po kubnom metru u 1929. godini pale na 258 dinara. Broj zaposlenih radnika je prepolovljen, tako da je u 1933. godini bilo uposleno još svega 50,18 % onog broja radnika u industriji koji je postojao u 1930. godini. Radnička prosječna nadnica je u odnosu na 1930. godinu pala za 66 %. Kriza je isto tako pogodila i poljoprivredu i bankarstvo. Seljački dugovi su naglo porasli. Zaduženje po jednom hektaru zemlje iznosilo je od 1.500 do 3.000 dinara. Kod banaka i drugih novčanih zavoda evidentirano je 167.882 seljaka - dužnika, a evidenciju onih koji su se zaduživali kod trgovaca, zanatlija i drugih privatnih lica nije niko vodio niti ju je moguće utvrditi. Prema anketi vođenoj na području 7 srezova u Bosni i Hercegovini je 1937. godine zaduženost seljaka izgledala ovako: u srezu Banja Luka procenat zaduženih seoskih domaćinstava iznosio je 32 %, a prosječni dug po gazdinstvu iznosio je 3.728 dinara; u srezu Bugojno procenat zaduženih gazdinstava je 57 %, a prosječni dug po jednom gazdinstvu iznosio je 3.965 dinara; u srezu Duvno zaduženo je 38 % gazdinstava sa prosječnim dugom od 6.400 dinara; u srezu Livno zaduženo je 65 % gazdinstava sa prosječno 7.586 dinara duga; u srezu Mostar zaduženo je 36 % gazdinstava sa prosječno 7.482 dinara; u srezu Prozor bilo je zaduženo 50 % seoskih gazdinstava sa prosječno 2.857 dinara duga i u srezu Stolac bilo je zaduženo 42 % gazdinstava s prosječno 7.907 dinara duga po gazdinstvu. Pri navođenju ovih podataka treba napomenuti i to da prosječni sveukupni novčani promet zaduženih gazdinstava ne iznosi više od 1.000 dinara godišnje. Karakter seljačkih gazdinstava i njihov odnos prema tržištu bio je takav da svaki seljak koji nema rezervi u novcu mora pribjeći dizanju kredita i zaduživanju. Zato su imali pravo oni koji su isticali da su svi seljaci u Bosni i Hercegovini dužni.

Mnogi novčani zavodi i banke su se takođe našli u vrlo teškoj situaciji. Tako je poslije donošenja Uredbe o likvidaciji zemljoradničkih dugova od 69 novčanih zavoda u Bosni i Hercegovini 9 odmah pristupilo likvidaciji, a 15 drugih je zatražilo moratorij. Mnoga preduzeća su u ovo vrijeme promijenila vlasnika, a i strani kapital je došao do novih pozicija u privredi Bosne i Hercegovine.

Sa 1935. godinom nastupio je period izvjesnog poboljšanja privrednih prilika, zapravo tada počinje nova konjunktorna etapa uslovljena, između ostalog i zaoštavanjem međunarodnih odnosa i priprema za rat. Glavni proizvodi privrede Bosne i Hercegovine, drvo, rude i poljoprivredni proizvodi su u isto vrijeme i glavni artikli svjetske potražnje pa je konjunktura dobro zahvatila i Bosnu i Hercegovinu. Ovako stanje trajalo je do Drugog svjetskog rata. Kulminaciju privrednog uspona Bosna i Hercegovina je imala u 1937. i 1938. godini, dok je u 1939. i 1940. godini ponovo došlo do izvjesnog opadanja, koje, međutim, ni u kom slučaju nije predstavljalo krizu. O prosperitetu industrije u

tom periodu ne govore samo podaci o osnivanju novih preduzeća i otvaranju novih rudnika, nego to potvrđuje i veliko povećanje proizvodnje u postojećim industrijskim preduzećima, rudnicima i td.

Krajem 1938. godine u Bosni i Hercegovini je ukupno bilo 299 industrijskih preduzeća. Od ovog broja 16 su bili rudnici uglja, 2 rudnici željezne rude, jedan rudnik mangana, jedan rudnik hroma, jedna solana, 15 preduzeća u oblasti hemijske industrije, 86 drvo-industrijskih preduzeća, 35 preduzeća je proizvodilo građevinski materijal, 37 su pripadala prehrambenoj industriji, jedan industriji motora, 2 metalurgiji, 10 metaloprerađivačkoj industriji, 29 tekstilnoj industriji, 23 grafičkoj, 4 duhanskoj, 5 industriji kože, jedno naoružanju, 4 industriji papira, papirne konfekcije i kartonaže, 11 su bile električne centrale gradskih opština i 15 električne centrale rudarskih uprava i željezara. Iz ovih podataka se vidi da je na 6 industrijskih grana - industriju drveta, rudarstvo, prehrambenu industriju, industriju građevinskog materijala, tekstilnu i hemijsku industriju otpadalo 223 preduzeća ili oko 75 % svih industrijskih preduzeća Bosne i Hercegovine, a na sve ostale industrijske grane otpadalo je 76 preduzeća ili oko 25 % od ukupnog broja preduzeća. Inače, broj industrijskih grana u Bosni i Hercegovini se od 1918. godine nije mijenjao. Dolazilo je samo do promjene broja preduzeća u pojedinim granama. Najveći porast je zabilježen u industriji drveta, zatim u tekstilnoj, pa u prehrambenoj industriji, industriji građevinskog materijala.

Uoči rata, manje od jedne petine stanovnika Bosne i Hercegovine živjelo je u gradovima. Taj omjer seoskog i gradskog stanovništva, govori također, da je apsolutno prevladavao agrarni živalj.

Od ukupnog godišnjeg priraštaja stanovništva u Bosni i Hercegovini, koji je, rekli smo, iznosio 52.889 lica, 44.480 je otpadalo na seosko stanovništvo. U periodu 1931-1940. godine na bosanskohercegovačkom području povećan je broj seoskih domaćinstava sa 398.219 na 412 hiljada. Time je jačao proces ekonomsko-socijalnog raslojavanja i pauperizacije seljaštva. Višak agrarnog stanovništva najčešće je odlazilo u grad, tražeći tamo zaposlenje. Taj stalni priticaj jeftine radne snage u grad povećava broj nezaposlenih radnika i, istovremeno, utiče na pogoršavanje položaja zaposlenih radnika*. Broj zaposlenih radnika se i inače stalno mijenjao i zbog velike fluktuacije radne snage. U godinama krize, pa i poslije nje, prema podacima ureda za osiguranje radnika, izlazi da je svaki zaposleni radnik u toku jedne godine prosječno tri puta mijenjao mjesto zaposlenja. Mjesto zaposlenja najviše su mijenjali nekvalifikovani radnici i drugi radnici sa niskim primanjima jer su vjerovali da i na taj način mogu popraviti svoj položaj. Bolje plaćeni radnici su se teže odlučivali na promjenu mjesta zaposlenja. Fluktuacija radne snage, s druge

* Naročito se mnogo broj zaposlenih radnika smanjio za vrijeme ekonomske krize.

strane, bila je uslovljena i nekontinuiranim radom mnogih srednjih i sitnih preduzeća. To se naročito osjećalo u šumskim industrijskim preduzećima, u kojima je fluktuacija radne snage bila najjača. Nakon prestanka privredne krize, broj zaposlenih radnika u Bosni i Hercegovini se znatno povećava, jer i privreda ove zemlje u tom periodu doživljava uspon i napredak. Tako je u Bosni i Hercegovini prosječan broj zvanično evidentiranih zaposlenih radnika bio u 1936. godini 65.189, u 1937. godini 81.107, u 1938. godini 84.575, u 1939. godini 77.292 i u 1940. godini 76.798 zaposlenih radnika. Struktura tih radnika izgledala je ovako: šumsko-pilanskih radnika je bilo 12.500 do 14.500, metalnih radnika je bilo od 3.000 do 5.500, kućne posluge od 3.400 do 3.900, tekstilaca i šivača od 3.200 do 4.200, radnika u hemijskoj i papirnoj industriji od 2.350 do 2.600, radnika u duhanskim fabrikama od 1.500 do 1.700, rudarskih i topioničarskih radnika od 10.300 do 21.000, željezničara od 10.000 do 14.000 i drugih radnika u saobraćaju od 2.900 do 4.000.

Tadašnju opštu sliku o radništvu u Bosni i Hercegovini upotpunjuju i ovi podaci: omjer zaposlenih muškaraca i žena iznosio je oko 85: 15 u korist muškaraca; zatim 55 - 65 % svih zaposlenih su neoženjeni i neudate, a to znači da je približno toliki procenat mladih radnika. Gotovo identičan je procenat nekvalifikovanih radnika, kojih uvijek ima oko 65 % od svih zaposlenih. U Bosni i Hercegovini kroz cijeli period između dva rata, postoje centri sa srazmjerno velikim brojem radnika. Takvi su Sarajevo sa oko 20.000 radnika, Tuzla s okolinom sa oko 6.000, Mostar s oko 2.500, Zavidovići s 3.000, Banja Luka s 3.500, Zenica s oko 6.000, Travnik s oko 3.000, Drvar s 3.500 itd. Iz ovog bi se mogao izvući zaključak da je najveći broj radnika u Bosni i Hercegovini gradskog porijekla, da je upućen na rad kao isključivi izvor egzistencije. Mora se, međutim, reći da je dobar dio zaposlenih radnika imao još neki izvor sredstava za život. Tu prije svega mislimo na siromašne seljake koji od vremena do vremena traže zaposlenje kao stalni ili sezonski radnici i tako nadoknađuju ono što im njihov mali komad zemlje nije mogao dati. Ti radnici najčešće se zapošljavaju u šumskim manipulacijama, na sječi šume, zatim na javnim radovima (gradnje puteva, pruga i slično) i u građevinarstvu. To i jesu pored rudnika jedino industrijske grane gdje je ova nekvalifikovana radna snaga mogla naći zaposlenje. U rudnicima je takođe bilo dosta ovakvih radnika, ali sa tendencijom prekidanja veze sa selom, jer su imali stalno zaposlenje i radničke stanove u blizini rudnika.

Kvalifikaciona struktura zaposlenih radnika u Bosni i Hercegovini je takođe jedan od elemenata koji se mora imati u vidu kada se govori o karakteru ili položaju bosanskohercegovačkog radnika. U većim gradskim centrima kakvi su Sarajevo i Banja Luka, od ukupnog broja zaposlenih radnika broj nekvalifikovanih se kreće između 55 i 65 %, a prosjek nekvalifikovanih radnika u cijeloj Bosni i Hercegovini je daleko veći, između ostalog i zbog toga što su

ovdje najrazvijenije baš one industrijske grane koje traže nekvalifikovanu radnu snagu u velikom broju (rudnici, šumsko-pilarska industrija). Ova činjenica je važna kada se ocjenjuje položaj radničke klase, a reflektuje se i na broj radnika u sindikalnim i drugim radničkim organizacijama i utiče na borbenost tih radnika. Poznato je da nekvalifikovani radnici rijetko ulaze u sindikalne organizacije, a sezonski još rjeđe.

Jedno od veoma važnih mjerila položaja radnika je radno vrijeme. Po njegovoj dužini može se suditi kakva prava imaju radnici u određenom preduzeću, kako su nagrađeni, kakav je odnos poslodavca prema radnicima itd. Stalnim nastojanjem za prođžavanjem radnog vremena poslodavci su istovremeno postizali i da su zapošljavali manji broj radnika, a postizali su isti efekat. Radno vrijeme je dosta čest uzrok raznim radničkim akcijama, a njime su se na svojim kongresima i konferencijama bavile radničke komore i sindikalni savezi.

Ne postoji tačna evidencija na osnovu koje bismo mogli iznijeti prikaz tačnog stanja u raznim privrednim granama i preduzećima vezanog za radno vrijeme. Inspekcija rada u svojim izvještajima redovno konstatuje razne propuste, kao što su slaba evidencija o zaposlenoj radnoj snazi.

Prosjek dužine radnog vremena po statistici za 1929. godinu pokazuje da je produženog rada bilo mnogo, ali se ne navode konkretni podaci u kolikom broju preduzeća, u kojim oblastima itd, kao što to nije učinjeno ni sa podacima za 1927. i 1928. godinu. Zanimljivo je da i u doba krize koja počinje sa 1929. godinom dugo radno vrijeme i dalje ostaje na snazi. Tu se ispoljava jedna od protivrječnosti sistema: na jednoj strani vlada nezaposlenost i ističu se radnički zahtjevi za zavođenjem 40-satne radne nedjelje, a na drugoj strani se produžava radno vrijeme za radnike koji su za vrijeme velikih otpuštanja imali sreću da ostanu u preduzećima. U cjeloj državnoj industriji radno vrijeme je 1930. godine iznosilo 10 časova, a u fabrikama bombona je u 1930. iznosilo između 10 i 12 sati, a u mlinskoj industriji i do 18 sati dnevno.

Ni u periodu koji je nastupio poslije krize nije bilo bitnijih promjena u pogledu radnog vremena. Naročito je u tom pogledu u lošem položaju bila tekstilna industrija. Teško je ocijeniti i sagledati sve slučajeve u kojima je radni dan radnika u industriji i rudarstvu dostizao njegove fizičke granice. Za vlasnika firme je uvijek najvažnije mjerilo bilo njegov interes, a uslovi rada radnika su ga zanimali ukoliko su bili povezani sa nekim dobitkom. U najvećem broju preduzeća nije postojala potpuna evidencija o radnom vremenu, prekovremenim i noćnim satima zaposlenih radnika. Često nije bilo nikakve evidencije. Za period od 1920 - 1935. godine inspekcija rada je ustanovila nepostojanje bilo kakvog radnog vremena u 7.714 slučajeva. Isto tako ona je konstatovala da je u istom periodu u 7.714 preduzeća bio uveden prekovremeni rad bez ičije dozvole. Prekovremeni rad ili nije plaćen ili je plaćen samo djelomično u 3.054 preduzeća. U istom vremenskom razdoblju ustanovljeno je 5.917 slučajeva

protivzakonitog noćnog rada i 4.500 slučajeva u kojima nije poštovano pravo nedeljnog i godišnjeg odmora radnika.

Za kasniji period imamo podatke o posredovanju Radničke komore u Sarajevu u sporovima iz radnog odnosa. Radnička komora najčešće posreduje u sporovima koji nastaju između radnika i poslodavaca zbog neredovne isplate zarada, malih nadnica i neregulisanog ili dugačkog radnog vremena. Svi drugi sporovi su malobrojni. U toku 1937. godine Radnička komora je posredovala u 1.420 slučajeva. Posredovanja su vršena u Sarajevu, Banja Luci, Tuzli, Mostaru, Zenici i Foči, a odnosila su se na čitavu teritoriju Komore. Najviše posredovanja tražili su građevinski radnici, a onda dolaze šumsko-pilanski radnici, kožoprerađivači, drvodjelci i dr. U 1938. godini Komora je intervenisala u 1.456 slučajeva od čega 725 puta uspješno. Ove godine najveći broj posredovanja odnosio se na šumsko-pilanske radnike, zatim na fabričke radnike itd. Pitanja radnog vremena, zarade, prekovremenog rada, otkaznog roka i poslovnih knjiga najviše su raspravljana u odjeljenju za posredovanje u sporovima iz radnog odnosa i u 1939. godini. Ukupno je posredovano 1.138 puta, od toga 598 puta uspješno. U 1940. godini Komora je posredovala u 1.516 slučajeva.

Radnička komora je najviše posredovala kod nekvalifikovanih i sezonskih radnika koji su imali najnižu zaradu, a uz to bili najviše izloženi eksploataciji i zloupotrebama zakonskih propisa. Ova činjenica imala je svoga odraza i u vođenju tarifnih i štrajkačkih akcija, u koje su ovi radnici često stupali bez obzira što ponekad nisu bili ni sindikalno organizovani. Njihovi spontani štrajkovi su rezultat revolta zbog položaja i situacije u kojoj su se nalazili.

Stanje koje je vladalo u industriji, rudarstvu i zanatstvu u pogledu radnog vremena bilo je nepromijenjeno sve od 1918 - 1941. godine.

Kao osnovno mjerilo položaja radnika najčešće se s pravom uzima njegova zarada, njegova nadnica. Radničke nadnice se, međutim, češće iskazuju u prosjecima mjesečnim, godišnjim i tako dalje, tako da se rijetko iskazuje nadnica jednog trenutka, a isto tako iskazuje se prosječna nadnica za više struka zajedno, pa je onda još teže razlučiti radnike pojedine struke u određenom trenutku. Isto tako normalno je da se uz podatke o radničkim nadnicama navode i troškovi života za radnika samca, za radničku porodicu, kao i cijene artikala široke potrošnje.

Odnos između nominalne i realne nadnice najbolja je ilustracija života radničke klase. Realna nadnica je direktno zavisna od cijena sredstava za život kao i od nominalne nadnice. Ako je, na primjer, nominalna nadnica ista duže vremena, a cijene životnih namirnica u tom vremenu padnu, onda je realna nadnica porasla, jer radnik za ugovorenu sumu novca može da kupi veću količinu sredstava za život. Obrnuto, ako cijene životnih namirnica i drugih nužnih potrepština rastu, a nominalna nadnica se ne mijenja, tada je realna nadnica manja.

pogoršavaju se uslovi života radnika i njegove porodice, opada njihov životni standard.

Pored realne i nominalne nadnice, najčešće se upotrebljavaju podaci o prosječnoj nadnici, koji najbolje omogućavaju sticanje opšte slike o položaju radnika. S druge strane, ovakvi podaci mogu stvoriti i krivu sliku o položaju radnika raznih privrednih grana. Naime, u raznim privrednim granama različito se penju i padaju primanja radnika, što zavisi od više faktora među kojima neki mogu biti presudni, kao što je ekonomski položaj privredne grane, činjenica da ona radi za izvoz ili samo za domaće tržište itd, a to se u prosjeku ne može vidjeti. Tako su, na primjer, primanja štamparskog radnika u Bosni i Hercegovini znatno veća od primanja pilanskog radnika, a to se u podacima o prosječnim nadnicama ne može vidjeti.

Prosječna obezbijedena nadnica u Jugoslaviji iznosila je u novembru 1930. godine 27,76 dinara, za 1931. godinu prosjek je bio 26,19 dinara, 1932. godine prosjek je 24,58, 1933. godine 23,22, a u maju 1934. godine samo 22,19 dinara. Znači, prosječna obezbijedena nadnica je sve ovo vrijeme u konstantnom padu.

Na teritoriji Sarajevskog okružnog ureda za osiguranje radnika u isto vrijeme zabilježene su ove prosječne nadnice: 1931. godine 26,31 dinar, 1932. god. 23,89 dinara i u junu 1933. godine 22,40 dinara. Upoređene sa jugoslavenskim prosjekom ove nadnice radnika u Bosni i Hercegovini pokazuju da su ovdje radnici u 1931. godini imali nešto bolje nadnice od jugoslavenskog prosjeka, ali zato u 1932. i 1933. godini njihove prosječne nadnice padaju ispod jugoslavenskog prosjeka.

Prosječna nadnica svih zaposlenih radnika u Bosni i Hercegovini u godinama pred rat kretala se ovako: 1935. godine iznosila je 20,61 dinara, 1936. godine 20,80 dinara, 1937. godine 21,97 dinara, 1938. godine 22,81 dinar, 1939. godine 22,88 dinara i 1940. godine 27,64 dinara. Znači, nadnica se od 1935. do kraja 1940. godine povećala za 7,03 dinara, sukcesivno se povećavajući kroz ovo vrijeme.

U masi "prosječnih nadnica" i zajedničkih podataka za sve struke, eva i nekoliko podataka za pojedine grane: u 1936. godini mjesečna najamnina tekstilnih radnika iznosila je 125 - 300 dinara, a radno vrijeme je bilo od 10 - 12 časova dnevno, radnika u ciglanama, kamenolomima i na javnim radovima 375 - 500 dinara za radno vrijeme od preko 12 časova dnevno, drvodjelski radnici su imali 481,25 dinara za radno vrijeme za 12 i više časova, kvalifikovani građevinski radnici su imali 1.180 do 1.400 dinara za radno vrijeme od 8 časova dnevno, nekvalifikovani građevinski radnici su za isto radno vrijeme imali 475 do 600 dinara, molerski radnici su imali 1.125 do 1.575 dinara mjesečno za radno vrijeme od 9 časova dnevno, tipograf je imao 2.020 do 2.316 dinara za radno vrijeme od 7 - 8 časova dnevno, knjigovezac 2.000 za osmočasovno radno

vrijeme, a pomoćni grafički radnik je imao 1.013 dinara za radno vrijeme od 8 časova.

Stalno povećanje nadnica od 1935. godine pa dalje, ustvari je prividno, jer su cijene životnih potrepština porasle mnogo više nego što su porasle radničke nadnice. Skupoća je teško pogađala sve one koji žive od nadnice. O tome rječito govore i podaci o odnosu nadnica i cijena životnih potreba.

Jednomjesečna potrošnja jednog člana porodice fabričkog radnika u mjesecu novembru 1940. godine je veća za 111,53 dinara nego u avgustu 1939. godine i za 61,81 dinar u odnosu na januar 1940. godine prosječna nominalna nadnica za isto to vrijeme porasla je za 4,22 dinara to znači da su mjesečni prihodi radničke porodice (4 člana) u mjesecu novembru 1940. godine za 109,12 dinara veći nego u avgustu 1939. godine, ali su zato troškovi života ove porodice u istom periodu narasli za 446,12 dinara.

Skupoća se naročito evidentno ispoljila u 1940. godini. Do tog vremena još je nekako održavana ravnoteža nadnica i cijena na tržištu, zahvaljujući, uglavnom, niskim cijenama poljoprivrednih proizvoda. Nadnice jesu zaostajale, ali je to zaostajanje sve do kraja 1939. godine odnosno do početka 1940. godine bilo blago. Od tada se odnos počinje naglo mijenjati. To se vidi iz ovih primjera. Dok su za nepunu 1937. godinu radničke nadnice u Bosni i Hercegovini povećane za 17 %, cijene životnim namirnicama su skočile za oko 27 %. Naprotiv, od avgusta 1939. godine do oktobra 1940. godine cijene životnih potreba porasle su za 49,68 %, a u isto vrijeme nadnice radnika povećane su samo za 13,12 %. Porast cijena životnih potreba naročito je primjetan od izbivanja Drugog svjetskog rata pa do polovine 1940. godine.

Nominalno, nadnica je od 1935. do polovine 1940. godine znatno porasla. Realno, vrijednost radničke nadnice je opala. Nominalno, nadnica radnika u Bosni i Hercegovini je u ovom vremenu veća za 7,04 dinara nego što je bila 1935, ali je njena stvarna vrijednost za oko 6 dinara manja nego što je bila 1935. godine.

U ocjeni položaja radnika vrlo važan faktor je zaposlenost. U pravilu, što je veći broj nezaposlenih radnika, položaj zaposlenih je teži. Zaposlenim radnicima stalno prijete opasnost da ostanu bez posla i to jako utiče na njihove odluke o ulasku u štrajk, o isticanju zahtjeva za povećanje plata dovode druge radnike koji će možda raditi i za nižu dnevnicu nego što su oni imali. To je naročito važno za nekvalifikovane radove.

Broj nezaposlenih radnika se u 1933. godini povećao za oko tri puta, a namještenika za oko 5 puta. Nominalna nadnica i kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika pala je u isto vrijeme za oko 40%.

Iako je ekonomska kriza prošla i zaposlenost stalno rasla, tek u maju 1936. godine je indeks zaposlenosti prešao nivo iz 1929. godine i iznosio 103,5 ako se 1929. godina uzme kao indeks 100. Broj nezaposlenih radnika u ovo vri-

jeme kreće se u Jugoslaviji od 500 do 600 hiljada i igra vrlo značajnu ulogu u ocjeni položaja radnika uopšte. Uz ovaj podatak o broju nezaposlenih treba dodati još jedan: od 4,327.258 katastarskih posjednika u Jugoslaviji, njih 2,981.906 imaju jedva dva hektara zemlje. Ovi sitni posjednici ne mogu se prehraniti prihodima od zemlje i prinuđeni su tražiti neku, makar privremenu i povremenu zaradu na drugoj strani. Samo u Bosni i Hercegovini, prema statističkim podacima, 60 % seljaka, što čini oko polovine svih stanovnika, moralo je 8 mjeseci u godini kupovati žito za prehranu, a mogli su ga kupiti samo novcem koji su morali negdje zaraditi.

S druge strane, veliki broj radnika svojim prihodima nije mogao podmiriti ni oko 50 % životnih potreba, ne računajući u ovaj broj radnike i radnice ispod 18 godina, kojih je u Jugoslaviji bilo 69.042, a koji su imali nadnicu do 8 dinara. Među radnike koji nisu mogli podmiriti ni polovinu svojih potreba u Bosni i Hercegovini su spadale radnice u tekstilnoj industriji. Njihova početna dnevnicna iznosila je krajem 1935. i početkom 1936. godine 5 dinara, a najsposobnije, najiskusnije radnice koje rade na akord, ne zarade više od 20 dinara dnevno. U ovoj industrijskoj grani na 5.000 dinara vrijednosti izrađene robe samo 250 dinara ili 5 % odlazi radnicima na ime zarade. Zatim tu dolaze radnici u industriji gume i kože, za koje se smatra da imaju najnižu prosječnu obezbijeđenu nadnicu u Bosni i Hercegovini koja iznosi 11 dinara, i radnici na javnim radovima kao što su na primjer, građevinski radnici na izgradnji pruge Bihać - Knin, koji za 10-satno radno vrijeme dobiju 6 - 13 dinara dnevno. Najbolje su plaćeni grafički radnici, ali njih je u odnosu na druge slabije plaćene struke, veoma malo, pa se njihove relativno dobre nadnice gube u prosjecima. Sa stanovišta interesa radničke klase, njih Uredba o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži, donesena 13. februara 1937. godine, ne postiže željeni efekat. Uredba to nije postigla iz više razloga. Prvo, nije donesena onda kada su to radnici zahtijevali, odnosno kada je njima usljed privredne depresije bila najpotrebnija. Drugo, Uredba ne samo da određuje veoma nisku osnovicu radničke zarade, nego donosi i maksimalne granice i odredbe oko sklapanja i zaključivanja kolektivnih ugovora, što sputava radničku inicijativu da sami borbom i štrajkovima poprave svoj položaj. Treće, možda i najgore, ili najvažnije, jeste to što Uredbu čitave privredne grane nisu primjenjivale odnosno nisu kažnjavani oni koji krše njene odredbe.

Završavajući ovaj rad želimo da iznesemo još nekoliko podataka koji takođe na svoj način uvjerljivo govore o ovom pitanju. U toku 1934. godine Radnička komora i Javna berza u Sarajevu provele su jednu vrlo opsežnu anketu kod radnika grada Sarajeva ispitujući nezaposlenost i njene uzroke, stambene prilike radnika, ishranu, odijevanje, zaduženost itd. Tom prilikom prikupljeni su interesantni podaci, naročito kada je riječ o stambenim prilikama radnika. Tako je ustanovljeno da od 18.076 radničkih porodica koje imaju 58.023 članova, 76,90 %

stanuje u prizemlju, 4,63 % u podrumu i na tavanu, a svega 18,46 % njih stanuje na spratu. Stanovi u kojima stanuju radnici i njihove porodice su u pravilu tijesni i mračni. Od svih radnika obuhvaćenih anketom, a koji imaju porodicu, 35,48 % raspolaže "stanom" od jedne sobe, a 53,87 % imaju stan od sobe i kuhinje. To znači 89,35 % radničkih porodica u Sarajevu stanovalo je u stanu sa samo jednom sobom, a 35,48 % njih nije imalo ni kuhinju. Drugim riječima to znači da je najveći dio radničkih porodica u jednoj prostoriji obavljalo sve životne potrebe i to zajedno braća, sestre, braćni drugovi, mala djeca, starci i td. To dalje znači da je najveći broj njih bio lišen odmora poslije posla, njege u bolesti, dobrog noćnog počinaka i osnovnih higijenskih uslova života. Može se pretpostaviti da su i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine stambene prilike radnika bile slične ili nešto malo bolje zbog manjeg priliva radnika, njihovog manjeg broja i tako dalje.

KORIŠTENI IZVORI I LITERATURA

A/ IZVORI

1. *Arhiv Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Fondovi: *Zemaljska vlada za BiH*, PREZ; *Kraljevska banska uprava Drinske banovine*, pov. i pov. D.Z.; *Oblasna inspekcija rada u Sarajevu i Radnička komora BiH*.
2. *Arhiv Jugoslavije* Beograd, Fond Milan Stojadinović.
3. *Izveštaji Radničke komore u Sarajevu za godine 1937, 1938, 1939. i 1940.*
4. Vladeta Bilbija i Branko Tadić, *Nezaposlenost*, Sarajevo 1936. god.
5. *Definitivni rezultati popisa stanovništva do 31. maja 1935. godine*, knj. 1-4, Beograd 1937. i 1949.
6. *Radnici u državnoj industriji*, Sarajevo 1930.
7. *Selo Drinske banovine u brojevima*, uredio ing. Milan Obradović, Sarajevo 1939. godine.
8. *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1941. godine.
9. *Radnički tjednik*, Zagreb 1940. i 1941. godine.
10. *Godišnji izvještaj Glavne Bratinske blagajne u Sarajevu za 1939. godinu*, Sarajevo 1940. god.
11. *Jugoslovenski list*, Sarajevo 1937. god.
12. *Glas saveza radnika i seljaka*, Sarajevo 1940. god.

B/ LITERATURA

1. Ahmed Hadžirović, *Konsolidacija KPJ i razvoj revolucionarno-demokratskog pokreta 1937 - 1941*, Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1990, str. 169 - 207.
2. Ahmed Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918-1941*, Beograd 1978. god.
3. Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918-1941*, Zagreb 1950.
4. Danica Miljković, *Radni dan u Staroj Jugoslaviji*, Beograd 1952.
5. Metodije Sokolovski, *Najamnina u Staroj Jugoslaviji*, Beograd 1951.
6. Josip Beker, *Položaj industrijskih radnika u Jugoslaviji*, Zagreb 1928.
7. Bogdan Krekić, *Radnička nadnica*, Beograd 1934.
8. dr. Ivan Ribar, *Politički zapisi*, knj. 3, Beograd 1951. god.
9. Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. 1 i 2, Zagreb 1961.
10. B. Jakob Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1972.
11. Stevan Kukoleća, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd 1941.
12. Mijo Mirković, *Agrarna politika*, Beograd 1940.
13. Đorđe Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955.
14. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978.*, Beograd 1980. god.
15. Branko Tadić, *Položaj radnika u industriji drveta*, Sarajevo 1932. god.
16. Živko Topalović, *Slike privredne krize*, Beograd 1937. god.
17. Nikola Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, Beograd 1968.
18. Ilijas Bošnjović, *Privreda i stanovništvo Bosne i Hercegovine u međuratnom razdoblju*, "Acta historica - oeconomica Jugoslavia", br. 7., Zagreb 1980. god.
19. Kemal Hrelja, *Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini od 1929 - 1941*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu br. 2, 1960.
20. Jusuf Mulić, *Položaj seljaštva u Jugoslaviji između dva svjetska rata*, Zbornik Veselina Masleše, ANUBIH, Sarajevo 1978.

S u m m a r y

THE MORE SIGNIFICANT CHARACTERISTICS OF THE ECONOMIC AND SOCIAL STRUCTURE IN BOSNIA- HERZEGOVINA, 1931-1941

In the period between the two world wars in B-H was 84,1% of active population in economy or 854.747 inhabitants, while in agriculture was employed 84,45% of the population. The social economic position of the villages was almost according the demographic and economic structure. In industry, mines and crafts were 6,7% or 68.236 employed people. Of trade, loans and sale lived 3,1% or 31.960 people. In public sector and free professions, military, were 3,6% or 36.452 employed people. The rest of 2,5 or 25.357 employed covers the rest. The employment in the main professions in B-H, the economic structure was according the Yugoslav average. In B-H more people were employed in agriculture than in the rest of Yugoslavia. On the other side are the parts of the population employed in industry, trade, loan business, public sector and free professions. Such an economic structure had no possibility to employ the new manpower from the high increase of the population. The biggest part of the population stayed in villages and worked there. Considering the fact that 45 new factories were built up in the country, between 1929 and 1938, in B-H goes for only 7% of the Yugoslav factories with 9,8% investments, 10,8% of the installed energy and 10,4% of all jobs. B-H had an unenviable position in the Yugoslav trade of that time.